

HİSBE RİSALELERİNE GÖRE ENDÜLÜS'TE ÇEVRE BİLİNCİ

Dr. Mustafa HİZMETLİ
D.İ.B. Yayınlar Dairesi

ÖZET

İslâm medeniyetinin çevre sorununa bakışının Endülüs örneğinde ortaya konulduğu çalışmada önce çevre ile ilgili bazı temel kavramlar tanımlanmaktadır. Daha sonra İslâm'ın çevreye ve çevre sorunlarına bakışına değinilmektedir. Endülüs'te çevre bilinci, çevre düzen ve temizliğinden hayvanların korunmasına kadar çeşitli konularda hisbe risâlelerinde yer alan örnekler değerlendirilerek belirlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevre, Ekoloji, Çevre Ahlâkı, Çevre Temizliği, Çevre Düzeni, Çevrenin Korunması, İslâm'ın Çevreye Bakışı, Endülüs, Hisbe.

ABSTRACT

Consciousness of Ecology in Andalusia according to the Hisba Treatises

In this study, how the Islamic civilization conceived ecology has been analyzed within the context of Andalusia. For that reason, some ecological terms have been defined at the beginning. And then, the Islamic perception of ecology and ecological problems in general have been referred. In order to comprehend the ecological consciousness in Andalusia, the Hisba treatises have been scrutinized and such examples as keeping the neighborhood clean, protecting animals, etc. have been dealt with.

Key words: Ecology, Eco-ethics, Protecting Neighborhood, Ecosystem, Andalusia, Hisba.

XX. yüzyılda giderek hızlanan aşırı sanayileşmenin bir sonucu olarak çevre kirliliği ve tahribatı son noktaya ulaşmıştır. Buna tepki olarak özellikle batıda insanın içinde yaşadığı çevreye karşı ahlâkî bir sorumluluk içinde olmasının gerekliliğini savunan yaklaşım gündeme gelmiştir. Bu anlayışın uzantısı kimi girişimlerin ve örgütlenmelerin görüldüğü günümüz dünyasında, çevre sorunlarına İslâm'ın bakışının ortaya konulması önemlidir. Bu yüzden bir arka plan oluşturması bakımından İslâm medeniyetinin bu soruna nasıl baktığı sorusunu Endülüs örneğinde cevaplamaya çalışacağız. Bu çalışmamızın amacı XI. yüzyılda yazılmış hisbe risâlelerine dayalı olarak, Endülüs'te çevre bilincini belirlemektir. Giriş bölümünde çevreyle ilgili bazı temel kavramları tanımladıktan sonra İslâm'ın çevreye ve çevre sorunlarına bakışına kısaca değineceğiz. Daha sonra Endülüs hisbe risâlelerinde yer alan çevre konusundaki öneri veya örnekleri değerlendirerek, Endülüs'te çevre bilincini tespit etmeye gayret edeceğiz.

GİRİŞ:

İslâm'ın çevreye bakışına değinmeden önce çevre konusu ile ilgili bazı temel kavramları tanımlamamız yerinde olacaktır.

Canlı varlıklara etki eden dış tesirlerin tümüne çevre adı verilir. Hava, su, toprak, bitki örtüsü, hayvanlar ve yaşadığımız gezegen üzerinde veya dışında var olan, insanları etkileyen her türlü nesne çevre kavramının içine girer. Canlı varlıklar birey olarak sınırlıyken çevre için kesin bir sınır çizmek imkânsızdır. Pratik amaçla çevre denildiğinde biyosfer anlaşılır. Biyosfer ise, yer küresinin yüzeyi ve yeryüzünü çevreleyen atmosferden oluşur.¹ Çevreyi insanın içinde yaşadığı fiziki ve tabii dünyası ve bu dünyada onunla beraber yaşayan canlı, cansız tüm varlıklar şeklinde tanımlamak; insanın etrafındaki varlıklarla ilişkileri sonucunda ortaya çıkan sorunlara daha kuşatıcı yaklaşmak bakımından daha kapsamlıdır.²

Çevre konusundaki diğer bir önemli kavram olan kirlenme ise, herhangi bir kaynağın faydalı kullanılabilirliğine yapılan makul ölçüler dışındaki müdahale olarak tanımlanmıştır. Kirlenmeyi *insanlara, bitkilere, hayvanlara ve eşyalara zarar veren her şey* şeklinde tanımlamak da mümkündür.³

Çevreyi koruma veya çevre kirliliğini önleme deyince akla gelen en önemli ve yeni kavramlardan biri olan *çevre ahlâkıyla* ilgili, üzerinde ittifak edilmiş bir tanım yoktur. Ancak çevre sorunları çerçevesinde insan-doğa ilişkilerini ahlâkî bir bağlamda açıklama girişimiyle beraber ortaya atılmış çok sayıda tanımın ortak noktaları, çevre-insan ilişkilerinin doğa aleyhine ortaya çıkan ahlâkî yönünün vurgulanması; insanın doğal çevreye ve diğer varlıklara karşı ahlâkî sorumluluk duygusuyla yaklaşmasıdır.⁴

Çevre literatüründe sık kullanılan bir başka kavram da ekolojidir. İlk defa bu sözcüğü kullanan Alman zooloji profesörü E. Haeckel (1839-1919) bu bilim dalının kurucusudur. Ekoloji, hayvan ve bitkilerin birbiriyle ve içinde yaşadıkları çevreyle ilişkilerinin bilimi demek olan Ökologie'den türetilmiştir. Bu kavram, Yunanca ev anlamındaki oykos ile bilim anlamına gelen logosun birleşmesinden oluşmuştur.⁵ Böylece insanın yaşadığı maddi manevi ortam olarak nitelenebileceğimiz çevre konusundaki temel kavramlardan ve insanın çevreye karşı ahlâkî sorumluluğundan söz etmiş olduk. Şimdi de kısaca İslâm'ın çevreye bakışına değinelim.

Kur'ân âlemde her şeyin insanın hizmetine, Allah'ın bir rızık ve nimeti ola-

¹ Karpuzcu, Mehmet, *Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü*, İstanbul 1991, s.1.

² Özdemir, İbrahim- Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, Ankara 1995, s. 33.

³ Karpuzcu, age, s.6.

⁴ Özdemir, İbrahim, "Çevre -Ahlak İlişkisi", *Felsefe Dünyası*, Sayı 14, Kış, 1994, s. 54; Kılıç, Selim, *Çevre Etiği Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, Ankara 2008, 33.

⁵ Özdemir, İbrahim- Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, s. 33-34.

rak sunulduğunu söyler.⁶ Fakat bu asla, tabiatı insanın dilediği gibi kullanma hakkı bulunduğu anlamına gelmez. Aslında Kur'ân'ın telkin ettiği "insan-tabii çevre-Allah ilişkisini" bilinç haline getiren ve o bilinci ahlâkının kaynağı olarak gören bir insan ve toplum açısından bakıldığında, bugün gördüğümüz anlamda bir çevre sorununun olmaması gerekir. Kur'ân insanın ahlâkî bozulmasıyla doğal çevrenin bozulması arasında yakın ilişki kurar.⁷

Çevre sorununu ahlâkî bir problem olarak gören İslâm'ın buna getirdiği çözüm de ahlâkî olmuştur. Kur'ân'da geçen Hz. Süleyman ve ordusunun bir sefer sırasında karıncaları ezmeme çabası içinde olması bu ahlâkî duruşa bir örnek olarak verilebilir.⁸ İslâm ahlâkının esaslarının ise İslâm dünya görüşü çerçevesinde temellendirilmesi gerekmektedir.

İslâm dünya görüşünün temelini tevhid, nübüvvet ve ahiret inancı oluşturduğundan, Müslüman bireyin, çevreye bakış açısını bu temellere dayalı olarak oluşturması gerekir. İslâm çevre anlayışının temeli, canlı-cansız bütün yaratılmışların (mahlukât) Allah tarafından yaratıldığı esasına dayanır. Buna göre, insan ve tabiat iki ayrı ve birbirine yabancı unsur değil, aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış birer mahlûktur.⁹ İnsanla tabiat arasındaki derece farklılığı insana, tabiatı ve oradaki yaratılmışları istediği gibi kullanmasını değil, sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden yararlanmasını gerektirir. Modern insanın ancak çevre sorunlarının ortaya çıkması ve ekoloji biliminin yardımıyla farkına vardığı ve şimdilerde hepimizin korumaya çalıştığı bu dengeye Kur'ân özellikle dikkat çekmektedir. Allah'ın eseri olan bu dengenin korunması görevi insana verilmiş olup, hiçbir insan kâinatın dengesini bozamaz ve bozulmasına da seyirci kalmaz.¹⁰

İslâm ahlâkının üzerine kurulu olduğu dini ve hukuki temeller Allah'ın elçisi tarafından ortaya konulmuş ve 23 yıllık vahiy sürecinde peyder pey uygulamaya geçirilmiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber (sav) kuşların yuvalarının bozulmasını, yumurta ve yavrularının alınmasını yasaklamıştır.¹¹ Yine bir başka rivayette Peygamberimizin hayvanlara eziyeti yasakladığı nakledilmektedir. O, açlıktan karnı sırtına yapışmış bir deveye rastladı da; "*Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz. Onlara (binmeye) elverişli hallerinde bininiz ve (yenmeye) elverişli hallerinde onları yiyiniz*" buyurdu.¹² Başka bir rivayette kendisine '*insanlara nasıl faydalı olacağını*' soran Ebû Berze'ye (ra) "*Yolda, Müslümanlara eziyet veren şeyi kaldır*" buyurdu.¹³ Ayrıca Peygamberimiz, avluları ve kapları te-

⁶ İbrahim 14, 32-33; Nahl 16, 12-18.

⁷ Bakara 2/205.

⁸ Neml 27, 18-19.

⁹ En'am 6, 38.

¹⁰ Özdemir, İbrahim- Yükselmiş, Münir, Çevre Sorunları ve İslâm, s.80.

¹¹ Buhari, *el-Edebu'l-Müfred*, s.139.

¹² Ebu Davud, Cihad, 44.

¹³ Müslim, Birr ve sıla, 31.

mizlemeyi teşvik etmiş, “Kaplari yıkamak ve avluları temiz tutmak bizi zenginleştirir” buyurmuştur.¹⁴

Biz burada insanın bütün hareketlerini kontrol etmeye ve onlara rehberlik etmeye hizmet eden hayat tarzının bir parçası olan ahlâkî değerleri detaylı olarak ele almayacağız. Aksine İslâm medeniyetinde bu değerlerin nasıl hayata geçirildiğiyle ilgili Endülüs hisbe risâlelerinde tespit edebildiğimiz bazı örneklerden yola çıkarak Endülüs Müslümanlarının çevre anlayışını belirlemeye çalışacağız. Çevre bilinci konusunu Endülüs hisbe risâlelerine dayalı olarak ele alacağız.

İslâm'ın iyiliği emir, kötülükten sakındırma ilkesi doğrultusunda yürütülen genel ahlâk ve kamu düzenini koruma faaliyeti olarak tanımlayabileceğimiz hisbe faaliyeti, Endülüs'te fetihle birlikte başlamış olup, şehirlerdeki ekonomik, sosyal ve kültürel hayat gibi çok geniş bir alanı kontrol etmekteydi.¹⁵ Çalışmamızın dayanağını oluşturan risâlelerden biri kendisi XI. yüzyılda Malaka'da muhtesib olarak görev yapmış olan Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed es-Sakâtî (ö.500/1100 civarı)'nin kaleme aldığı *Kitâb fî Adâbi'l-Hisbe*¹⁶ dir. es-Sakâtî, bu eserde muhtesibin nitelikleri ve görevleri konusunda kendi gözlemlerine dayalı bilgiler vermektedir. Endülüs hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç Risâle bulunmaktadır. Bunlar, Muhammed b. Ahmed b. Abdûn (XII. yüzyıl) tarafından kaleme alınan *Risâle fî'l-Kadâ ve'l-Hisbe*¹⁷, Ahmed b. Abdullah b. Abdurraûf'a (XII. yüzyıl) ait *Risâle fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*¹⁸ ve Ömer b. Osman b. el-Abbas el-Cersifi'ye (XII. yüzyıl) ait *Risâle fî'l-Hisbe*¹⁹ adlı risâlelerdir. Söz konusu risâleler E. Levi Provençal tarafından 1955 yılında Kahire'de *Selâse Resâil Endelüsiyye*²⁰ adı ile yayınlanmıştır. İbn Abdûn, İbn Abdurraûf ve el-Cersifi'ye ait risâleler muhtesibin çeşitli görevleri konusunda çok önemli bilgiler içermektedir. Sözünü ettiğimiz bu dört risâlenin ortak noktası hisbe teşkilatının başında bulunan muhtesiblere görevleri sırasında kılavuzluk etmek üzere, müelliflerin kendi gözlemlerine dayalı olarak XII. yüzyılda Endülüs'te yazılmış olmalarıdır. Söz konusu risâlelerde yer alan çevre konusundaki bilgileri dört başlık altında incelemeyi uygun gördük. Bunlar; ortak kullanılan mekânların temizliği ve korunması, esnaf ve sanatkârın çevrenin korunması konusundaki sorumluluğu, çevre düzeninin korunması ve hayvanların korunmasıdır.

¹⁴ Deylemî, el-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb, III, 102.

¹⁵ Endülüs hisbe teşkilatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Hizmetli, Endülüs'te Hisbe Teşkilatı, (yayınlanmamış doktora tezi), A.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

¹⁶ es-Sakâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Kitab fî Adâbi'l-Hisbe*, thk. G.S. Colin-E.Levi Provençal, Paris 1931.

¹⁷ İbn Abdûn, Muhammed b. Ahmed et-Tücibi, “Risâle fî'l-Kadâ ve'l-Hisbe”, *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1955.

¹⁸ İbn Abdurraûf, Ahmed b. Abdullah, “Risâle fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib”, *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1955.

¹⁹ el-Cersifi, Ömer b. Osman b. el-Abbas, “Risâle fî'l-Hisbe”, *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1955.

²⁰ Provençal, E. Levi, *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, Kahire 1955.

1- Ortak Kullanılan Mekânların Temizliği ve Korunması:

Şehrin ortak kullanım alanlarından söz ederken mescidler, çarşılar, binalar, yollar, cadde ve sokaklar, köprüler, mezarlıklar, çöplükler, tuvaletler ve kanalizasyonlar gibi halkın ortaklaşa kullandığı mekânları kastetmekteyiz. Endülüs hisbe risâlelerinde bu mekânların temizliği ve korunmasıyla ilgili dikkat çekici bir takım ilkelere yer verildiğini görmekteyiz.

Binalar, yollar, tünellerin bakımı ile çöplüklerin ve Müslümanların çevresine zarar veren diğer şeylerin engellenmesi²¹ hususları muhtesibin görevleri arasında sayılmaktadır. Bu da Endülüs'te konuya verilen önemi ve çevre ile ilgili bir duyarlılığı göstermektedir. Bundan başka yöre halkının yollarını korumakla yükümlü tutulduğu müşahede edilmektedir. Yine oturdukları yerin temizliği ve çevre düzeni de o bölge veya mahallede oturanlara aitti. Mahalle sakinleri yollarda su ve çamur biriken çukur yerleri onarırlardı. Bireysel sorumluluk esasına göre, herkes kendi evinin önünü koruyup bakımını yapmakla yükümlüydü.²²

Endülüs'te çevreyi koruma konusundaki duyarlılığın bir başka örneği ise özellikle dini mekânların temizlik ve düzenine gösterilen özendirdir. Bu özenin gündelik hayattaki yansıması ise, şehirdeki ticari faaliyetin merkezi konumundaki cami ve mescidlerin çevresinde uygulanan satış yasaklarıdır. Buna göre, cami çevresinde sıvı maddeler ve kirletici şeyler satılamaz. Çevreyi kirleteceği için hayvan ve kuş da satılamaz.²³

Dini mekânlar içerisinde ve çevresinde halkın bu mekânlara temiz olarak girmesini sağlamak bakımından özel tedbir alındığı görülmektedir. Buna göre, muhtesiblerden mescidler ve avlularında, bunlara bitişik yollarda, toplantı ve ibadet yerleri ile tuvaletlerde temizlik için su bulundurulmasına özen göstermesi ve bu işi öncelikli olarak değerlendirmesi istenmekteydi.²⁴

Yine dini gayelerle ziyaret edilen mekânlardan biri olan mezarlıklardaki huzur ve sükûnet ortamının bozulmamasına yönelik tedbirlere de bu risâlelerde yer verilmektedir. Bu bağlamda muhtesibden mezarlıkların düzen ve intizamını bozucu hareketleri engellemesi istenmektedir. Bu hareketler mezara ve mezarlığa zarar verici şeyler yapılması, mezarlığa çöp atılması, ateş yakılması ve mezarlıktan kanal geçirilmesidir.²⁵

Muhtesibden, mescidler, caddeler, köprüler, sokak lambaları ve Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayan diğer alt yapı hizmetlerinde eskiyen, bozulan veya çalışmaz durumdaki şeyler konusunda dikkatli olmasının istenmesi²⁶,

²¹ İbn Abdûn, "Risâle fi'l-Kadâ ve'l-Hisbe", *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, 34.

²² İbn Abdûn, 37.

²³ İbn Abdûn, 43.

²⁴ el-Cersifî, "Risâle fi'l-Hisbe", *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, 122.

²⁵ el-Cersifî, 124.

²⁶ el-Cersifî, 125.

Endülüs'te çevre temizliğinin yanı sıra korunmasına da önem verildiğini göstermektedir.

Endülüs'te çevre temizliği ve korunmasına verilen özel önemin bir örneği de, çarşıdan geçirecek koyun sürüsünün çevreyi ve insanların üzerlerini kirletmemesi için tedbir alınmasıdır. Buna göre, koyun sürüsü çarşıdan geçirecekse çevreyi kirletmemeleri için ağızlarının ve üzerlerinin yıkanması gerekir.²⁷

Çevre konusundaki duyarlığın başka bir örneği ise sosyal ve ticari hareketliliğin yoğun olduğu günlerde halkın sıkıntı yaşamaması için önlem alınmış olmasıdır. Kalabalık zamanlarda cadde ve sokakların kaygan olması halinde insan ve hayvanların kayıp düşükleri takdirde mal ve canlarının ciddi bir zarara uğraması ihtimali vardır. Bunu önlemekle görevli olan muhtesibden, festival günlerinde insanların ve hayvanların ayaklarının kayıp düşmesine sebep olacağı için çocukların ve düşüncesiz kişilerin cadde ve sokaklara su serpmelerini engellemesi istenmekteydi.²⁸

Çevre temizlik ve sağlığının korunmasıyla ilgili önemli ve öncelikli konulardan biri de çöpler ve çöplüklerdir. Endülüs şehirlerinde çöplerin şehir dışındaki çöplüklere atılması istenmekteydi. Şehir içine hiçbir çöp atılmasına izin verilmezdi.²⁹

Çevre temizlik ve düzeniyle ilgili bir diğer konu ise, evlerin lağımalarıyla alakalı kurallar konulmuş olmasıdır. Buna göre, lağımalar kesinlikle evin dışından görülmeyecek şekilde yapılmalı ve bunlar tarlalara ve özel kanallara akıtılmalıdır. Çevre temizlik ve sağlığı konusundaki özel önemi dolayısıyla, halktan lağımalar konusundaki bu kurallara kesinlikle uyması istenmekteydi.³⁰

Lağımaların tamiri ve keneflerin temizlenmesi sırasında yanlış ve dikkatsiz davranışlar çevre temizliğini olumsuz etkileyebiliyordu. Bu yüzden, bu işlem sırasında çevrenin kirlenmesini ve insanların zarar görmesini önlemek için de önlemler alınmıştı. Buna göre muhtesibden, lağımçıların lağım tamir ederken çevreyi rahatsız etmemelerinin sağlanması istenmekteydi. Yine bu meslek mensupları çıkardıkları pislikleri ve atıkları taşırken çevreyi kirletmemek için sağlam küfeler kullanmak durumundaydı.³¹ Aynı şekilde kenef temizleyenlerin yüklerini çevredekilerin üzerini kirletmeyecek ve onları rahatsız etmeyecek şekilde taşımaları istenmekteydi. Bu meslek mensupları, gelişleri duyulsun ve insanların üzerleri ve eşyaları kirlenmesin diye özel zil taşımak zorundaydılar.³²

Bu saydıklarımıza ilave olarak muhtesibin çevre temizliği ve korunmasını sağlamak bakımından bazı konularda hassas davranması ve bunları sürekli

²⁷ İbn Abdûn, 47.

²⁸ el-Cersifi, 125.

²⁹ İbn Abdûn, 37.

³⁰ İbn Abdûn, 37.

³¹ İbn Abdûn, 38.

³² es-Sakâtî, *Kitab fî Adâbi'l-Hisbe*, 67.

kontrolü altında bulundurması gerekli görülmekteydi. Bu bakımdan, muhtesibin tuvaletler, yağmur olukları, kanalizasyonlar, sokağa leş atma gibi konuları denetlemesi istenmekteydi.³³

Endülüs hisbe risâlelerinde yer verilen bu ilkeler Endülüslülerin çevreye, çevrenin korunmasına ve halkın daha sağlıklı bir çevrede yaşamasına verdikleri önemi göstermeleri bakımından dikkate değerdir. Burada mescidlerden mezarlık ve kanalizasyonlara kadar halkın kullandığı ortak mekânların temizliği ve korunması ile ilgili hususların teker teker ayrıntılarıyla birlikte sayılmış olması Endülüs'te çevre konusuna kuşatıcı bir bakışın varlığını göstermektedir.

2- Esnaf ve Sanatkârın Çevrenin Korunması Konusundaki Sorumluluğu:

Burada zikredeceğimiz uygulamalar, esnaf ve sanatkârların mesleklerinin icrası sırasında çevrenin korunmasına ve kasaplar, balıkçılar, fırıncılar, sütçüler gibi halkın temel gıda ihtiyacını karşılayan meslek sahiplerinin işlerini yaparken temizlik ve hijyen kurallarına uymalarına yöneliktir.

Bu konuda halkın temel besin kaynağı konumundaki ekmeğin üretimden satış aşamasına gelinceye kadar temizlik ve hijyene uygun olarak üretilmesine öncelikli olarak önem verildiği ve bunu sağlamak için kurallar konulduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, ekmeğin hamurunun yoğrulduğu hamur kazanlarının fırıncılar tarafından her gün yıkanmasıdır.³⁴ Ekmeğin hamurunda kullanılan su temiz olmalı, ekmekçi ekmeğin temiz olması için balıkçı, kasap gibi mesleği icabı üstü başı kirli olanlardan uzak durmalıdır. Fırının ve ekmek satış yerinin temizliğine dikkat edilmelidir. Ekmeğin is kokmaması sağlanmalıdır.³⁵ Bu bakımdan fırıncıların kötü koku veren odun kullanmaması istenmektedir.³⁶

Halkın beslenme ihtiyacını karşılamada önemli bir işlevi olan kasapların satış öncesi ve satış sırasında çevre temizlik ve düzeni ile insan ve hayvan sağlığı bakımından uyması gereken bir takım kurallar bulunmaktaydı. Buna göre, ticari faaliyetin kalbi konumundaki çarşının temizliği ve düzeni bakımından çarşıda kasaplık hayvan boğazlanmasına izin verilmezdi. Bu hayvanlar تنها ve uygun yerlerde kesilip temizlenmeliydi.³⁷

Hem etin temizliğini hem de çevrenin temizliğini korumak açısından çarşıda kesilmiş etin sarılmadan taşınmasına izin verilmezdi.³⁸ Et ve balık taşıyanların bunları çevredekilerin üzerini kirletmeyecek ve onları rahatsız etmeyecek şekilde taşımaları istenmekteydi. Bu meslek mensupları et ve balık taşıdıkları

³³ el-Cersifî, 123.

³⁴ İbn Abdûn, 48.

³⁵ İbn Abdurraûf, "Risâle fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib", *Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, 90.

³⁶ İbn Abdurraûf, 91.

³⁷ İbn Abdûn, 44.

³⁸ İbn Abdûn, 57.

kapları her akşam yıkamak durumundaydılar.³⁹

Tarım ve hayvancılığın korunması açısından kasapların çift süren ve doğurgan hayvanlar ile hamile ve süt veren hayvanları kesmesine izin verilmezdi. Bunlar muhtesib tarafından her gün kontrol edilirdi.⁴⁰ Çevre temizlik ve sağlığını korumak amacıyla cildi yaralı ve hasta hayvanların kesilmesine de izin verilmemekteydi.⁴¹

Halkın beslenmesinde önemli yeri olan et üretiminde hijyeni sağlamak bakımından kasapların gerek bedensel temizliklerine, gerekse de dükkânların, kesim yerlerinin ve buralarda kullandıkları aletlerin temizliğine önem vermeleri ve belirlenen kurallara uymaları istenmekteydi. Bu kuralların başında kasapların dükkân ve tezgâhlarının temiz olması, kir ve pisliklerden uzak olması gelmekteydi. Ayrıca bulaşıcı hastalığı olan kişilerin yiyecek ve et satmasına kesinlikle izin verilmezdi. Yine kasapların eti temiz, sert ve düzgün tahtada kesmeleri, et kestikleri tahtayı gece örtülü tutmaları istenmekteydi.⁴² Kasabın et hazırladığı tezgâhın temiz ve uygun olmasına özen göstermesi istenirdi.⁴³ Etin hazırlanmasıyla ilgili diğer bir önemli kural ise, üfleyenin ağız kokusunun etin tadını bozması ihtimali dolayısıyla kesilen hayvanın derisi yüzülmeden önce hayvanın şişirilmesine izin verilmemesiydi.⁴⁴

Doğası gereği çevreyi kolayca kirleten meslek sahiplerine ayrı çarşı tahsis edilmesi, Endülüs'te esnaf ve sanatkârların çarşıya yerleştirilmesinde çevre temizliği ve düzenine gösterilen özenin bir başka örneğidir. Bu doğrultuda balıkçılara ana yoldan uzak ayrı çarşı tahsis edilmesi istenmekteydi. Balıkçıların çevrelerini temiz tutmaları istenirdi. Bu meslek sahiplerinin insanların üstüne sıçramaması için balığa fazla su serpmelerinin engellenmesi gerekirdi.⁴⁵

Halkın beslenme ihtiyacını karşılayan önemli mesleklerden biri olan sütçülerin de çevre temizliği ve hijyen bakımından uyması gereken kurallar mevcuttu. Buna göre, sütçülerin kaplarının ve ellerinin temiz olması beklenirdi. Muhtesibin bu meslek mensuplarının kapalı yerlerde satış yapmalarını, balıkçı, kasap ve kömürcü gibi mesleği icabı çevreyi kolayca kirletebilecek olanlardan uzak durmalarını sağlaması istenirdi.⁴⁶

Endülüs'te çevre temizliği ve gıdaların hijyenik bir ortamda üretilmesine ayrı bir önem verildiği hazır yemek satan aşçıların uymaları gereken kurallardan da anlaşılmaktadır. Buna göre, aşçıların sabah ve akşam kontrol edilmesi iste-

³⁹ es-Sakâti, 67.

⁴⁰ İbn Abdûn, 44; es-Sakâti, 32.

⁴¹ es-Sakâti, 32.

⁴² İbn Abdurraûf, 93.

⁴³ es-Sakâti, 36.

⁴⁴ es-Sakâti, 32.

⁴⁵ İbn Abdurraûf, 97.

⁴⁶ İbn Abdurraûf, 92.

nirdi. Muhtesib, bu meslek mensuplarının sabah pişirecekleri eti, akşam ise artan yemeklerin yeni pişirilenlere karıştırılması konusunu denetlerdi. Aşçıların artan yemeği ayrı satması gerekirdi.⁴⁷ Yemeklerin ağzı kapalı kaplarda saklanıp satışı arz edilmesine itina edilmesi de bu meslek sahiplerinin uyması gereken kurallardandı.⁴⁸ Aşçıların vücut ve giysileri ile kapların ve dükkânlarının temizliğine özen göstermeleri beklenirdi.⁴⁹

Halkın beslenmesi için satışı sunulan yemeklerin sağlıklı ve hijyenik ortamda hazırlanmış olmasına özen gösterilmesi de bu kurallar arasında yer alıyordu. Muhtesibden aşçıların yemekleri geceleyin veya seher vakti ıssız yerlerde, ormanlık bölgelerde pişirmelerini önlemesi, yemeklerin bu iş için ayrılmış düzenli temizlenen yerlerde aydınlıkta veya lambayla aydınlatılmış bir ortamda pişirilmesine özen göstermesi istenmekteydi. Ayrıca bu meslek mensuplarının yemek hazırladıkları malzemenin ve kullandıkları kapların temiz olmasına itina etmeleri de istenirdi.⁵⁰

Çevre temizliği ve hijyen konusunda saydığımız hususlara ilave olarak muhtesibin yiyecek, içecek, giyecek ve bunun dışındaki şeylerin temizliği konusunda sıkı önlemler alması istenmekteydi.⁵¹ Muhtesibin, yollarda satış yapılmasını denetlemesi gerekli görülmekteydi.⁵² Bu önlemler arasında, gezerken çevreye zarar verdikleri için odun ve kireç satıcıları gibi bazı meslek sahiplerinin gezerek satış yapmamaları da yer almaktaydı.⁵³ Yine yukarıda ortak mekânların temizliği konusunda belirttiğimiz üzere sürü sahiplerinin koyun sürülerini çarşıdan geçirdikleri takdirde çevreyi kirletmemek için hayvanların ağızlarını ve üzerlerini yıkamaları gerekmekteydi.⁵⁴ Çevre temizliği ile ilgili son bir husus ise buğday ele-yenlerin bu işi yaparken çevreye zarar vermemelerinin istenmesiydi.⁵⁵

3- Çevre Düzeninin Korunması:

Endülüs'te çevre düzenine verilen önemin bir göstergesi de binaların her aşamada denetime açık olarak yapılmasının sağlanmasıdır. Bu bakımdan inşaatların sağlam ve kaliteli malzeme kullanılarak yapılıp yapılmadıkları denetlenirdi. Bu nedenle binalar yapılırken inşaat malzemelerinin kontrol edilmesine, kalasların büyük olmasına, kullanılan malzemenin uygunluğunun Kadı, muhtesib, sunna' (usta) ve benna (mimar) tarafından denetlenmesine özen gösterilmekteydi.⁵⁶

⁴⁷ İbn Abdurraûf, 96.

⁴⁸ es-Sakâtî, 37.

⁴⁹ İbn Abdurraûf, 96; es-Sakâtî, 37.

⁵⁰ es-Sakâtî, 35.

⁵¹ el-Cersifi, 122.

⁵² el-Cersifi, 123.

⁵³ İbn Abdûn, 38.

⁵⁴ İbn Abdûn, 47.

⁵⁵ İbn Abdurraûf, 88.

⁵⁶ İbn Abdûn, 34.

Bu anlayış çerçevesinde muhtesibin, sokakları kirletecek, geçişi zorlaştıracak, ulaşımı engelleyecek veya yolları karanlıklaştırarak işlemleri ile yolları daraltacak balkon ve avlu inşasını denetlemesine gerek duyulmaktaydı. Çünkü bunlar yolların daralmasına ve yoldan geçenlerin sıkıntı çekmesine sebep olmaktadır. Nitekim II. halife Ömer b. el-Hattâb, geçtiği yol üzerindeki demirci köprügünü bu gerekçeyle yıktırmıştı.⁵⁷ Dikkatimizden kaçmayan bir husus daha vardır ki bu da, yıkılma tehlikesi bulunan duvarlar konusunda öncelikli tedbir almanın muhtesibin görevleri arasında yer almasıydı.⁵⁸

4- Hayvanların Korunması:

Endülüs'te çevre konusunda özen gösterilen hususlardan biri de hayvanların korunması ile ilgili düzenlemelerdir. Bu bağlamda hayvanlara yumuşak davranılması, eziyet edilmesinin önlenmesi, hayvancılığı koruyucu geliştirici tedbirlerin alınması öncelik verilen hususlar arasında yer almaktadır. Hayvanlara işkence yapılmasını, semersiz olarak ve gücünün üstünde yük taşıtılmasını engellemek muhtesibin sorumluluğundaydı. Şehir evlerinde köpek beslenmesi konusunda öncelikli tedbir almak da onun göreviydi.⁵⁹ Hayvanların ve hayvancılığın korunması anlayışının pratikteki yansıması ise, çift süren ve doğurgan hayvanlar ile hamile ve süt veren hayvanların kesilmesine izin verilmemesiydi. Bunlar her gün düzenli olarak kontrol edilirdi.⁶⁰

SONUÇ

İnsanın yaşadığı çevreye karşı ahlâkî sorumluluğunun ne olacağı sorusuna İslâm medeniyetinin verdiği cevabın ne olduğunu Endülüs örneğinde ele aldığımız bu çalışmamızdaki tespitleri şöyle sıralayabiliriz:

Müslümanın çevre ahlâkını oluşturan İslâm, insandan emrine verilen kainâtı israf etmeden, sorumluluk duygusu içinde kullanmasını, Allah'ın evrende koyduğu ekolojik dengiyi korumasını ve bozulmasını önlemesini istemiştir. İslâm ahlâkını 23 yıllık vahiy sürecinde insanlara yaşayarak gösteren Allah Elçisi Muhammed, çevrenin korunması konusunda titiz davranmış, yaşadıkları çevreyi korumaya dair ashabına öğütler vermiştir. Bunlara kuşların yumurtalarının alınmasını ve yuvalarının bozulmasını ve hayvanlara eziyet edilmesini yasaklamasını, yollarda insanlara eziyet veren şeylerin kaldırılmasını, kullanılan kapların ve evlerin avlularının temiz tutulmasını öğütlemesini örnek olarak verebiliriz. Bu anlayışın Endülüs'teki yansımalarını hisbe risâlelerinde tespit ettiğimiz örneklerde görmekteyiz.

Endülüs'te mescidler, çarşılar, binalar, yollar, cadde ve sokaklar, köprüler, mezarlıklar, çöplükler, tuvaletler ve kanalizasyonlar gibi halkın ortaklaşa kul-

⁵⁷ el-Cersifi, 123.

⁵⁸ el-Cersifi, 125.

⁵⁹ el-Cersifi, 125.

⁶⁰ İbn Abdûn, 44; es-Sakâtî, 32.

landığı mekânların temizliği, bakımı ve korunması konusunda kullananların sorumluluğu esas alınmakta, bu sorumluluğun yerine getirilmesinin denetimi ise muhtesibe bırakılmaktaydı. Bir yerde oturanlar oranın yollarının bakımının yanı sıra buldukları çevrenin tümünün düzen ve temizliğinin korunmasından sorumlu idi. Aynı anlayış doğrultusunda mescidler ve çevresinin temizlik ve düzenini korumak maksadıyla buralarda çevreyi kirletici maddelerin satışı kısıtlanırken, bu tür mekânlarda etrafın ve buralara gelecek insanların temizliğini kolaylaştırmak için su bulundurulma zorunluluğu da getirilmişti.

Mezarlıklarda da çöp atmak, ateş yakmak ve kanal geçirmek yasaklanarak buraların temizlik ve düzeni korunmaya çalışılmaktaydı.

Şehrin temizlik ve düzenini korumak amacıyla çarşıdan geçirilecek koyun sürüsünün temizlenmesi gerekmekteydi. Aynı gayeyle yoldan geçen insanların kayıp düşmesi tehlikesi dolayısıyla kalabalık günlerde cadde ve sokaklara su serpilmesinin engellenmesi, şehir içine çöp dökülmesine ve leş atılmasına izin verilmemesi, lağımın düzeniyle ilgili kurallar konulması ile lağım ve kenef temizleyenlerin bu işleri yaparken çevreyi kirletmelerini önleyici tedbirlerin alınması da istenmekteydi. Asıl önemlisi bütün bu hususlarla ilgili olarak halk ve meslek sahiplerini sorumlu tutmakla yetinilmemesi bütün bu konuların uygulanması hususunun muhtesibin düzenli denetimine verilmesidir.

Çevre temizlik ve düzeninin korunması konusunda ortak mekânları kullanan halkın sorumlu tutulmasının yanı sıra çevreyi ve halkın sağlığını korumak amacıyla esnaf ve sanatkâra da sorumluluk verildiği görülmektedir. Kasaplar, balıkçılar, fırıncılar, sütçüler, aşçılar vb. gibi halkın temel gıda ihtiyacını karşılayan meslekleri icra edenlerin işlerini yaparken hem çevrenin temizlik ve düzeninin korunmasına hem de hijyen kurallarına uymaları istenmekteydi.

Kasapların çevre temizlik ve düzenini korumak amacıyla çarşıda hayvan boğazlamaları, kesilmiş eti sarmadan taşımaları yasaklanmıştı. Hayvancılığa zarar vereceği için çift süren ve doğurgan hayvanlar ile hamile ve süt veren hayvanları kesmelerine de izin verilmezdi. Çevre ve halk sağlığını korumak bakımından cildi yaralı ve hasta hayvanların kesimi de yasaklandığı gibi, bulaşıcı hastalığı olanların bu mesleği icra etmelerine de izin verilmezdi. Et üretim ve satışında hijyeni sağlamak bakımından kasapların kişisel temizliklerinin yanı sıra dükkânları, kesim ve satış yerleri ile buralarda kullandıkları aletlerin ve et taşıdıkları kapların temizliğine önem vermeleri istenmekteydi. Satışa sunulacak etin lezzetini korumak amacıyla yüzülmesi sırasında üfleyen kişinin ağız kokusu etin tadını bozduğu için hayvanın şişirilmesine izin verilmemekteydi.

Çarşının temizlik düzenini korumaya yönelik bir uygulama da balıkçılar gibi çevreyi kolayca kirleten meslek sahipleri için ana yoldan uzak ayrı çarşı tahsis edilmesidir. Balıkçıların mesleklerini icra ederken kaplarını ve çevrelerini temiz tutmaları, balıkları taşıırken insanların üstünü kirletmemeye özen göstermeleri ve insanların üzerine su sıçratmamak için balığa fazla su serpmemeleri istenmekteydi.

Fırıncıların ekmeğın imalinden satışına kadar her aşamasında kişisel temizliklerine dikkat ettikleri gibi ekmek ürettikleri malzemenin pişirdikleri fırının ve satış ortamının temizliğine de dikkat etmeleri gerekli görülmekteydi.

Kapalı yerlerde satış yapmaları istenen sütçülerin de gerek kaplarının ve ellerinin temizliğine gerekse süte kolayca kirletici maddeler karışmasına neden olabilecek kasap, balıkçı, kömürcü gibi meslek sahiplerinden uzak durmaları istenmekteydi.

Aşçılardan da çevre temizliği ve gıdalarda hijyeni sağlamak bakımından kişisel temizliklerine özen göstermelerinin yanı sıra kullandıkları malzemenin, kapların ve yemek pişirdikleri ortamın temizliğine dikkat etmeleri istenirdi. Kısaca yemeklerin pişirilmesinden satışına kadar her aşamada temizlik ve hijyen kurallarına uygun olmasına, hatta bayat ile taze yemeğın katılarak satılmamasına itina gösterilmekteydi.

Şehrin çevre düzenini korumak amacıyla muhtesib, inşaat aşamasında binaları malzeme ve işçilik yönünden kontrol ettiği gibi trafik akışını engelleyecek her tür inşaat faaliyetini de denetlemekteydi.

Çevreyi koruma anlayışının son bir örneği ise hayvanların korunmasıyla ilgili hususlardır. Bu çerçevede muhtesib, hayvanlara işkence yapılmasını, semersiz ve gücünün üstünde yük taşıtılmasını önlemekle yükümlü olduğu gibi, şehir evlerinde köpek beslenmesi konusunda tedbir almak da onun görevi idi. Ayrıca kasapların sorumluluğundan söz ederken belirttiğimiz belli hayvanların kesiminin yasaklanmasını da hayvanların neslini koruma çerçevesinde burada hatırlatmamız yerinde olacaktır.

Buraya kadar saydığımız hususlarla ilgili bireyler veya meslek sahiplerinin bu işleri usulüne uygun veya gereğince yapıp yapmadıklarını denetlemek de muhtesibe görev olarak verilmişti. Bu da Endülüs'te sorumluluk verilen insanların kendi hallerine bırakılmayıp bir üst makam tarafından sorumluluklarını yerine getirme hususunda kontrol edildiklerini göstermektedir. Ayrıca bireyden başlayıp esnaf ve sanatkâra oradan da muhtesibe uzanan bir sorumluluk zincirinin bulunduğunu ve bu halkaların birbirini denetlediğini söylememiz mümkündür. Ayrıca burada çevreyle ilgili söz konusu ettiğimiz bilgilerin bulunduğu hisbe risâlelerinin varlığı da bu eserler aracılığıyla konunun eğitiminin verildiğini göstermektedir.

Çevreyle ilgili burada söz konusu ettiğimiz kuralların ve yasakların ihlâlinin yaptırımının ne olduğu sorusu akla gelebilir. Hemen belirtelim ki, çevreyle ilgili konularda zarar veren kişinin verdiği zararı karşılaması istenmekte, örneğın yolu daraltacak şekilde duvar yapanın bu duvarı yıkarak verdiği zararı ortadan kaldırması sağlanmaktaydı. Evinde köpek besleyen kişi köpeğının birini ısırması durumunda elbiseye ve kişiye verdiği zararı ayrı ayrı karşılamak durumundaydı. Eğer yapılan ihlâller tazir cezası kapsamındaysa ceza muhtesib tarafından mahallinde uygulanmakta, bunu aşan suçlarda ise ceza, kâdî tarafından yapılan yargılama sonunda verilmekteydi.

Endülüs'te çevre konusunda alınan tedbirler ve getirilen ilkelere baktığımızda söz konusu dönem için oldukça ileri ve geniş ufuklu bir medeniyet anlayışıyla karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Pişirilen ekmeğin is kokmamasından yoldan geçen koyunların insanların üzerini kirletmemesine kadar insan ve yaşadığı çevreye zarar veren pek çok konuyu düzenleyecek kadar hassas olan Endülüs İslâm medeniyetinin o dönem için öngörülü bir anlayışın ve yüksek bir medeniyetin mümessili olduğu açıktır.

Kaynaklar:

- » Buharî, el-Edebu'l-Müfred, s.139
- » el-Cersifi, Ömer b. Osman b. el-Abbas, "Risâle fi'l-Hisbe", Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1955.
- » Deylemî, el-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb, III, 102.
- » Ebu Davud, Cihad, 44.
- » Hizmetli, Mustafa, Endülüs'te Hisbe Teşkilatı, (yayınlanmamış doktora tezi), A.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- » İbn Abdûn, Muhammed b. Ahmed et-Tücebî, "Risâle fi'l-Kadâ ve'l-Hisbe", Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib thk. E.Levi Provençal, Kahire 1955.
- » İbn Abdurraûf, Ahmed b. Abdullah, "Risâle fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib", Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib, thk. E.Levi Provençal, Kahire 1955.
- » Karpuzcu, Mehmet, Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü, İstanbul 1991.
- » Kılıç, Selim, Çevre Etiği Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları, Ankara 2008.
- » Müslim, Birr ve sıla, 31.
- » Özdemir, İbrahim, "Çevre-Ahlak İlişkisi", Felsefe Dünyası, Sayı 14, Kış, 1994.
- » Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir, Çevre Sorunları ve İslâm, Ankara 1995.
- » Provençal, E.Levi, Selâse Resâil Endelüsiyye fî Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib, Kahire 1955.
- » es-Sakâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, Kitâb fî Adâbi'l-Hisbe, thk. G.S Colin-E.Levi Provençal, Paris 1931.